

“Tocar de peus a terra i fer volar coloms”. Caminar en grup pel Berguedà amb perspectiva antropològica

“Tocar de peus a terra i fer volar coloms”. Group walking through Berguedà in anthropological perspective

REBUT: 09/01/2023 // ACCEPTAT: 18/05/2023

Ester Corrales Baz
Fabiola Mancinelli

Rural Salut
Universitat de Barcelona
ORCID: 0009-0005-3557-4754
Universitat de Barcelona
ORCID: 0000-0001-8142-614X

Resum

Aquest article presenta una exploració teoricometodològica dels significats i pràctiques que es relacionen amb l'anar a caminar en grup a la natura. A partir de la consideració del caminar com a pràctica d'observació amb un triple objecte —un mateix, l'entorn i les interaccions socials—, l'estudi pretén investigar el fet de caminar en grup com a pràctica cognoscitiva i (co)creativa de significats. L'objectiu principal és investigar què succeeix al llarg d'una caminada que pugui conduir a percepcions particulars del jo, dels llocs i de les relacions amb el grup social amb qui es comparteix camí.

El treball de camp que sustenta les anàlisis es basa en vint-i-cinc caminades grupals amb set grups estables diferents i un total de cent vint participants, amb una aproximació metodològica en què la primera autora ha assumit un rol triple: caminadora, guia i etnògrafa. L'anàlisi destaca tres dimensions del fet de caminar en grup: la intencionalitat, un element que posa de manifest com aquesta forma de moviment s'ha transformat al llarg de la història i dels itineraris biogràfics individuals; la funció cognoscitiva, activada a partir de la connexió entre els peus i la imaginació; i el potencial d'activar coneixements sobre l'entorn.

Abstract

This article presents a methodological and theoretical exploration of the meanings and practices related to group walking in nature. Based on a consideration of walking as a practice of observation with a triple object -the self, the environment and the sociability- the study aims to investigate group walking as a cognitive practice and one that (co)creates shared meanings. The main objective is to examine what happens along a group walk that can lead to particular perceptions of the self, the surrounding places and the social interactions with the people with whom one shares the path. The fieldwork that supports the analysis is based on 25 group walks with seven different stable groups and a total of 120 participants, with a methodological approach where the first author played a triple role: walker, guide and ethnographer. The analysis reveals three dimensions of group walking: its intentionality, an element that highlights how this form of movement has transformed throughout history and the individual biographical itineraries; its cognitive function, engaged through the connection between the feet and the imagination; the relationship with the environment, namely for its potential to activate shared knowledge about the surroundings.

Paraules clau: Caminar; etnografia caminant; co-creació; senderisme; activació territorial; metodologies mòbils.

Keywords: Walking; walking ethnography; co-creation; hiking; territorial activation; mobile methods.

Introducció

A l'últim segle, el fet de caminar, com tot el que té a veure amb la mobilitat, ha viscut moltes transformacions. L'ús del cotxe privat, la industrialització i la vida a les ciutats, entre altres factors, han impactat en aquesta pràctica provocant el seu desdoblament: a la caminada amb fins utilitaris, necessària per desplaçar-se, s'ha anat afegint la caminada recreativa, en grup o en solitari, practicada intencionalment per distintes motivacions personals. Les restriccions de mobilitat implementades per reduir la propagació de la pandèmia de la Covid-19 van alterar ulteriorment les formes i motivacions per les quals els individus caminen, impulsant, com a conseqüència a llarg termini, que més gent hagi començat a apreciar anar a caminar en el seu temps de lleure (Hunter, Garcia, de Sa et al. 2021; Kantar, 2021).

Tot i que les raons individuals per sortir a caminar poden ser múltiples, és evident que el fet de moure's a peu és molt més que una forma de desplaçament: respecte a anar amb bici o amb cotxe, inclou una dimensió humana imprescindible que fa de caminar, com de parlar, «una activitat profundament social» (Ingold & Vergunst, 2008, p. 1) compartida per la majoria de les persones. Caminar no és només posar un peu darrere l'altre, tot i que aquesta acció física que a vegades s'executa de forma quasi mecànica suposa també una sintonia amb l'entorn, una atenció per les qualitats materials del terra, els seus desnivells i les seves irregularitats. Més profundament, caminar ens permet interactuar amb el món a través del cos, i amb aquesta interacció, produir coneixements i significats respecte a l'entorn i a nosaltres mateixos. No obstant aquest potencial creatiu, la pràctica de caminar no ha estat gaire explorada pel que fa als significats i als mons socials, espacials i afectius que produeix i expressa (Tironi, 2018; Caraballo Acuña & Ramírez Pérez, 2020).

Aquesta contribució se situa en aquesta línia de reflexió presentant una exploració teoricometodològica dels significats i pràctiques que es relacionen amb caminar en grup pels boscos del Berguedà. L'estudi pretén investigar el fet de caminar per lleure com a «fenomen social total» (Tironi, 2018, p. 26), com a pràctica cognoscitiva i (co)creativa de significats. Segons Tironi, la comprensió del fet de caminar ha d'anar més enllà d'una reflexió sobre les condicions físiques o estructurals que el determinen. Es tracta d'entendre el que «aquesta activitat fa fer als individus en termes corporals, afectius i sensorials» (Tironi, 2018, p. 19). Fent pròpia aquesta invitació, aquest article proposa una etnografia del fet de caminar en què s'analitzen les narratives i percepcions compartides durant caminades en grup a la natura de persones amb les quals una de les autores surt a caminar habitualment. El treball de camp que sustenta l'anàlisi s'ha dut a terme al Berguedà, un territori amb molta extensió de natura i camins, a prop de la ciutat de Barcelona. La recollida de dades s'ha desenvolupat al llarg del primer trimestre de 2022, amb una aproximació metodològica en què la primera autora ha assumit un rol triple: caminadora, guia i investigadora. S'han fet vint-i-cinc caminades amb set grups estables i un total de cent vint participants.

L'objectiu principal ha sigut investigar les relacions entre moure's a peu, les possibilitats d'una vivència encarnada i la sociabilitat (Lee & Ingold, 2006), o bé, dit en altres paraules, què passa, al llarg d'una caminada, que pugui conduir a percepcions particulars del jo, dels llocs i de les relacions amb el grup social amb qui es comparteix

camí. El nostre punt de partida és una consideració del fet de caminar com a pràctica d'observació amb un triple objecte, un mateix, l'entorn i les interaccions socials. Seguint Lee i Ingold (2006), considerem que caminar ofereix la possibilitat de pensar d'una altra manera i que, per tant, obre a una doble consciència: cap a fora, per percebre els detalls de l'espai, i cap a dins, en direcció a la pròpia subjectivitat i pensaments. A aquesta constatació, el nostre estudi afegeix la possibilitat d'una tercera consciència: la de la unió amb els altres éssers humans amb qui es comparteix camí.

L'article comença desenvolupant una reflexió teòrica sobre caminar com a objecte d'estudi i com a mètode de recerca. A continuació, s'exposa la part etnogràfica en què es descriuen els significats i els efectes de caminar tal com emergeixen de les vivències i interaccions amb i entre els participants. L'anàlisi destaca tres dimensions de caminar en grup: la intencionalitat, un element que posa de manifest com els significats d'aquesta manera de moure's s'han anat transformant al llarg de la història i dels itineraris biogràfics individuals; la funció cognoscitiva, que s'activa a partir de la singularitat rítmica constituïda per la connexió entre els peus i la imaginació; la relació amb l'entorn, particularment com a forma de produir coneixements compartits sobre els llocs.

El fet de caminar com a objecte d'estudi

Aquest article considera el fet de caminar a partir d'una perspectiva fenomenològica en què es tenen en compte les perspectives dels participants i les seves experiències subjectives i viscudes. Aquesta orientació teoricometodològica parteix del fet que caminar, com diu Rebecca Solnit (2015), és un acte universal i particular alhora. Per una banda, almenys com a fet biològic, caminar és comú a tots els éssers humans. García Farrero l'interpreta com una «*koiné* universal» (2014, p. 58), un llenguatge compartit en què cada individu pot reflectir el ritme, l'aparença, els interessos i valors propis. L'autor ens recorda que el verb té diferents sinònims, com ara *marxar*, *passejar*, *viatjar*, *rondar* o *transitar*, per expressar la varietat dels seus ritmes. Al mateix temps, destaquem com caminar pot tenir també una varietat de significats socials, com ara ser un acte de resistència, reivindicatiu, terapèutic, esportiu, religiós, socialitzador o filosòfic.

Per a Caraballo Acuña i Ramírez Pérez (2020), aquestes formes de moviment, que ells anomenen en plural, tenen l'atribut de l'«excessivitat», una paraula que els autors deriven del llatí *excedere*, compost per *ex* (cap a fora) i *cedere* (cedir, anar, marxar, caminar). Segons aquests autors, caminar és un fenomen en contínua transformació i que, per tant, desborda alhora que resisteix i qüestiona les categories analítiques habituals de l'antropologia, perquè es caracteritza pel solapament de múltiples capes de l'experiència: la perceptiva, la material, la social, la cultural. Aquesta *excessivitat* fa que, malgrat la seva naturalesa ordinària i permanent a les nostres vides, caminar no es pugui reduir a lògiques conscients (Tironi, 2018). Aproximar-nos, doncs, a la seva comprensió ens insta a anar més enllà de la consideració del *hardware* físic i instrumental que ho fa possible. Significa, d'una manera més profunda, intentar copsar-ne el *software*, les reaccions que produeix en l'àmbit cognitiu, emotiu i sensorial (Tironi, 2018).

Com a acte cultural conscient (Le Breton, 2015; Solnit, 2015), el caminar no utilitari no apareix en la literatura fins al final del segle XVIII, de la ploma de Jean-Jacques Rousseau, que escriu en les *Confessions*: «Sólo puedo meditar cuando

estoy andando. Cuando me paro, dejo de pensar; mi mente sólo trabaja con mis piernas» (1997 [1770]). Les paraules d'aquest filòsof ja reconeixen en la connexió entre peus i ment la possibilitat d'una obertura de la consciència cap a dins, un replegament que amplia el pensament i les percepcions, tot i que, per a ell, la caminada és principalment una experiència d'introspecció solitària (Le Breton, 2015). Posteriorment, i en particular dins de la tradició romàntica europea i nord-americana, caminar per lleure s'ha relacionat amb el desig de proximitat amb la naturalesa i l'atenció als detalls de l'entorn que es consideren perduts en la vida moderna (Lee & Ingold, 2006). Per tant, caminar es considera un acte mitjançant el qual «la modernitat es pot resistir o re-elaborar» (Lee & Ingold, 2006, p. 69; veure també Solnit, 2015), una activitat animada per la nostàlgia o la resistència (Le Breton, 2015). En ambdós casos, caminar és un acte intencional, un tipus de moviment que no només té una direcció, sinó també un significat cultural.

Alguns autors consideren el fet de caminar com l'activitat antropològica per excel·lència i destaquen les seves ressonàncies amb el treball de camp etnogràfic (Le Breton, 2015; Lee & Ingold, 2006; Vergunst, 2011). En particular, Vergunst (2011) i Lee i Ingold (2006) posen l'èmfasi en el ritme, ressaltant com compartir el ritme d'una caminada crea un tipus específic de vincle social entre les persones implicades, una sociabilitat que va més enllà de la co-presència.

Veiem, doncs, com endinsar-se en el fet de caminar més enllà del que és físic revela una complexitat de significats que alguns autors han investigat a partir de la fenomenologia: Tim Ingold —un dels pioners en l'antropologia—, juntament amb d'altres que han elaborat diferents perspectives teòriques com ara la fenomenologia de la quotidianitat (Tironi, 2018) o dels microfenòmens (Arias, 2017). Transversal a totes aquestes contribucions és la interpretació del fet de caminar com una pràctica amb capacitat creadora, una acció que permet teixir relacions socials, visibilitzant l'entramat que connecta les persones en el procés de la vida social (Ingold, 2018). Aquesta noció del caminar com a fenomen social creatiu resulta clau a l'hora d'interpretar les narratives i pràctiques que es presenten en aquesta etnografia.

Tim Ingold ha dedicat moltes reflexions a la natura fenomenològica del moviment en general, i més concretament a la pràctica de caminar com a forma d'interactuar i conèixer el món. En el llibre *Ways of walking*, recopilat amb Jo Lee Vergunst, els dos autors destaquen la capacitat que té caminar d'encarnar el pensament a través del cos i, en aquesta complicitat rítmica que els uneix, generar contínuament formes de transmissió cultural (Ingold & Vergunst, 2008). Caminar apareix, doncs, com una «observació pensativa» (Ingold & Vergunst, 2008, p. 5), que permet «pensar mentre mires i mirar mentre penses» (ibíd.). Per a Ingold, és el mateix moviment que crea la vida social, a partir de la idea fonamental que produir significats culturals implica un flux relacional «obert i sense destinació final» (Ingold, 2010a, p. 122) que es produeix quan els éssers humans intenten obrir-se camí en el món. Un moviment que l'autor anomena *going along* o vagabundejar, donant-li un sentit tant físic com metafòric. N'infereix que els significats no són representacions inertes i estables que estan en els objectes i que els subjectes van recollint, sinó que es generen a partir de la relació amb els objectes, que ens revelen els seus significats a mesura que hi interactuem (Ingold, 2010b; Szokolczai & Horvath, 2022). En aquest sentit, caminar és una experiència compartida en què tots els elements implicats, cossos, consciències, paisatges, camins i altres innombrables elements humans i no humans participen creant relacions de correspondència i significació mútua (Ingold, 2011; Ingold, 2018). En virtut d'aquest procés de co-construcció, Ingold ens porta a descobrir que moure's i parar-se a través de llocs diferents dels paisatges implica «teixir» la nostra biografia individual en els espais

que ens envolten i que habitem, per ser-ne modificats i modificar-los alhora (Ingold, 2015). Aquest article analitza com aquesta co-creació es genera a partir de la vivència compartida i incorporada.

Aquesta posició gnoseològica recau de manera immediata sobre el pla ontològic, indicant la juxtaposició entre l'àmbit de la imaginació i el de l'entorn físic, oferint una clau interpretativa potent per enllaçar la corporalitat amb la dimensió cognitiva de la imaginació i entendre així els efectes que caminar produeix «cap a dins». Per a Ingold, el món es percep a través dels peus (Ingold, 2004) i, doncs, l'acte físic de caminar comporta sempre un procés cognitiu, que fa que caminar per terra i caminar en la imaginació siguin una i la mateixa cosa (Ingold, 2010a). Caminar és, per tant, una experiència total viscuda: corporal, sensorial, cognitiva i social (Ingold, 2004; 2015). A l'últim, la convergència entre els distints nivells ontològics, el fet que «las líneas de devenir se tejen en el mismo tapiz» (Ingold, 2012, p. 47) provoca la difuminació de la categoria d'alteritat en allò que Ingold anomena *principi de juntarietat* (*principle of togetherness*).

Caminar com a mètode

Caminar, en aquest article, no és només un objecte d'estudi, sinó també un mètode de recerca, el de *caminar amb*, al qual dediquem aquest apartat, en què es presenten també les principals tècniques utilitzades per dur a terme l'estudi amb una aproximació metodològica en què la investigadora principal ha assumit un rol triple: caminadora, guia i investigadora.

La necessitat de potenciar les metodologies mòbils en la recerca en ciències socials ha sigut destacada per molts autors (Lee & Ingold, 2006; Sheller & Urry, 2018; O'Neill & Roberts, 2019; Pellicer, Vivas-Elias & Rojas, 2013). En particular, Lee i Ingold (2006) defensen els avantatges del treball etnogràfic caminant perquè estructura un context compartit amb els participants en què es pot encarnar l'experiència i alhora formar-ne part. És allò que els autors anomenen *caminar amb*, en què l'*amb* no implica trobar-se cara a cara, sinó anar en la mateixa direcció, compartint les mateixes vistes i, potser, fugint de les mateixes amenaces (Lee & Ingold, 2006, p. 67). Aquesta tècnica s'ha utilitzat amb noms diferents en classes d'espais diversos, tant urbans, com és el cas del *go-along* (Kusenbach, 2003), els passejos comentats (Winkler, 2010) o el recorregut acompanyat (Arias, 2017), com rurals, com en el cas de les etnografies mòbils (Porter, 2010). Totes aquestes metodologies etnogràfiques mòbils indiquen una hibridació de tècniques que experimenta barrejant narració i observació per conduir a un «exercici d'experiència compartida» (Arias, 2017, p. 97), el mateix que s'ha intentat dur a terme en aquest estudi.

El treball de camp s'ha desenvolupat al Berguedà, un territori a prop de Barcelona amb molta extensió de natura i camins. Aquesta oferta tan abundant resulta d'una sèrie d'accions i inversions institucionals a diferents nivells (local, provincial i autonòmic), que han impulsat la creació d'una gran xarxa d'itineraris senyalitzats, que inclou també la recuperació de camins històrics. La recerca aprofita l'experiència professional de la investigadora principal, instructora de marxa nòrdica i guia de camins des de fa molts anys, com a punt d'interacció privilegiada amb grups de caminants. Les dades d'aquest estudi es van recollir de gener a març de 2022, al llarg de vint-i-cinc caminades, amb set grups estables de persones, sumant un total de cent vint participants.

La majoria dels caminants són persones adultes amb una edat mitjana de 65 anys, i una variació entre els 32 i els 89 anys. Molts d'ells estan jubilats i venen de professions molt variades. Els grups es formen amb el fi de sortir a caminar en grup. El recorregut típic es realitza entre setmana, té una distància de set o vuit quilòmetres per diferents camins circulars de terra, i sempre hi participen dos guies. Per tal d'ampliar el perfil dels participants, s'han fet també dues caminades en diumenge i en una d'elles la investigadora principal no va tenir el rol de guia. Tots els participants han estat informats des del principi dels objectius de la recerca, i han respost amb curiositat i entusiasme. Durant les caminades, les dades s'han anat recollint amb diferents tècniques, principalment observació participant, minientrevistes flotants, notes d'àudio, fotos, gravacions i vídeos de múltiples interaccions. Les observacions i reflexions s'annotaven després de cada caminada en el diari de camp.

El relat de l'etnografia caminant s'ha anat alimentant també amb altres interaccions que s'esdevenien entre els caminants abans i després de les sortides: els trajectes amb cotxe i les impressions, records i fotos compartits en els grups WhatsApp dels caminants. Per tant, les evidències etnogràfiques reflecteixen aquesta varietat de fonts. Aquest flux d'informacions diverses ha sigut clau per estirar la temporalitat de l'experiència més enllà de la co-presència física i, en conseqüència, allargar el moment de co-producció del coneixement al voltant del fet de caminar (Arias, 2017). A banda de les vivències grupals, també s'han realitzat quatre entrevistes individuals a caminants amb perfils diferents.

Les caminades involucren les percepcions, les narracions, les interaccions i les memòries. En aquest sentit, caminar amb els participants ens ha permès apropar-nos als «mons socials, espacials i afectius» (Tironi, 2018) que es creen compartint un ritme i una experiència o allò que Ingold i Vergunst (2008) han definit com el procés social d'interacció necessari per produir significats culturals. Gràcies a la metodologia mòbil hem pogut abordar la pràctica deambulatória en tot el seu valor epistemològic, no tan sols per entendre l'experiència de caminar en si, sinó també com afecta i transforma la percepció i el coneixement dels entorns (Arias, 2017) i les relacions entre les persones que comparteixen el mateix camí. En aquest sentit, escollir aquesta metodologia ha permès una doble experiència, facilitant alhora observar el fenomen i l'experiència fruit de la interacció amb els observats.

El mètode ens ha facilitat també l'observació de microfenòmens que no hagués sigut possible copsar només analitzant les narratives: 1. els fluxos d'interaccions multidireccionals que involucren les persones, implicant ritme, sentits i interaccions socials (Ingold, 2018); 2. l'esdevenir del ritme específic d'una caminada amb les seves parades; 3. la producció de *narratives deambulatòries o retòriques habitades* (Arias, 2017, p. 96), o sigui una manera determinada de parlar i comunicar-se al llarg d'un passeig compartit; i 4, el que no es diu, allò de què no es parla a les caminades (Arias, 2017, p. 106). En particular, els punts 3 i 4 s'han posat de manifest gràcies a l'ús de tècniques diverses de recollida de dades, com ara les gravacions en moviment i els vídeos.

Sens dubte, l'experiència d'una de les investigadores com a guia de camins ha orientat la mirada etnogràfica, facilitant l'accés al camp d'estudi i als grups ja organitzats. De fet, els interrogants que guien aquest estudi sorgeixen en relació amb el desig d'entendre millor una pràctica professional que es plasma al voltant d'una inquietud i passió personal per caminar i el seu potencial creatiu. Estructurar aquests interrogants en una recerca ha permès sistematitzar i profunditzar les vivències i intuïcions personals en un context iteratiu i compartit. Per una banda, doncs, l'elecció

d’una metodologia mòbil ha permès integrar l’experiència de la investigadora principal en una dimensió col·lectiva en què s’ha corroborat per altres evidències i s’ha reforçat mitjançant la teoria. Per l’altra, l’abundància i riquesa dels múltiples fenòmens d’interacció observats ha pogut suposar una de les limitacions del procés a l’hora d’analitzar els materials.

La intencionalitat: «caminar de veritat»

La intencionalitat de la caminada recreativa és la primera dimensió que sobresurt dels relats dels participants, un element que posa de manifest com el significat d’aquesta forma de moviment s’ha transformat socialment al llarg dels anys i també en les trajectòries individuals de les persones.

Els participants solen diferenciar el seu caminar per lleure de qualsevol altra pràctica d’aquest moviment que hagin fet anteriorment, definint-la com a «caminar de veritat» (caminaada grupal, endavant CG13) o «caminar *en serio*» (CG 22)¹. Aquestes expressions destaquen la intencionalitat que anima la seva motivació per una forma de caminar que no persegueix cap altre fi que el moviment pur. En paraules d’una participant, és el «caminar per caminar» (CG 14), o bé, com subratlla una altra, «el caminar expressament». «Caminar, abans, no era anar a caminar expressament com ara, formava part de la vida; jugar al carrer, fer una fontada amb la família, anar a buscar herbes remeieres amb l’àvia o pinyes pel foc era [caminar] d’una altra manera» (entrevista individual 2). La intencionalitat d’aquest «caminar de veritat», que conflueix en una pràctica de senderisme, l’associa a un caminar consentit (Le Breton, 2015, p. 15), o al caminar escollit que menciona Rebecca Solnit en la seva història del caminar (Solnit, 2015, p. 41).

La intencionalitat testifica també com, coincidint amb la seva desvinculació parcial dels fins utilitaris, el fet de caminar hagi passat per una resignificació social positiva. Per exemple, els caminants reconeixen la seva pràctica com un producte de la societat de benestar, i fins i tot podríem considerar-la com una part de l’*habitus* de les classes mitjanes, un indicador d’estatus i capital social. Els discursos deixen emergir aquest tret de classisme implícit evocant la consideració del fet de caminar fins fa pocs anys, quan es considerava com un signe de pobresa i necessitat material: «abans, anar a caminar era *de raris*» (CG 6), «no tenies altre remei» (CG 9). Els participants associaven l’auge del caminar recreatiu amb les seqüeles de la pandèmia: «el caminar abans era només de *pixapins*² i ara ho fa tothom» (CG 9), «més ho hauríem de fer» (CG 13). Efectivament, diversos estudis van comprovar com les restriccions de mobilitat implementades durant la pandèmia per la Covid-19 van provocar un increment del caminar no utilitari (Kantar, 2021; Hunter, Garcia, de Sa, & al., 2021). Tot i això, un estudi realitzat en diverses ciutats d’EUA (Hunter, Garcia de Sa, & al., 2021) destacava com l’increment observat de la caminada recreativa no es va distribuir igualitàriament a través de les classes socials, i que eren més aviat les persones de renda més alta les que s’havien sumat a la tendència de reemplaçar els desplaçaments utilitaris per caminades de lleure, una evidència que confirmaria la resignificació social dels usos del caminar.

¹ Els fragments de narratives en moviment es referencien amb el número progressiu de les caminades, sense afegir el nom de les persones que parlen. En els altres casos, es fa referència a la tipologia de la font.

² Terme despectiu utilitzat pels habitants de pobles mitjans o petits per referir-se als habitants de Barcelona o altres ciutats.

En l'imaginari dels caminants, la caminada recreativa es contraposa amb la caminada instrumental, rutinària i quotidiana com, per exemple, anar a comprar o a treballar. Aquestes accions, tot i ser permanents en les seves vides, estan tan naturalitzades que no s'experimenten com a actes culturals conscients (Le Breton, 2015; Solnit, 2015). La resposta d'una caminant de 72 anys en preguntar-li des de quan caminava il·lustra molt bé aquesta tensió de significats atribuïts a caminar: «—Uf (riu)— abans no hi havia temps per anar a caminar, no hi havia temps per fer això que fem ara» (CG 4).

Les seves paraules deixen intuir també com la significació del fet de caminar es transforma al llarg de la vida d'una persona, i està molt relacionada amb l'etapa vital en què es troben els individus. És singular al respecte com molts dels relats entrellacen una doble temporalitat del caminar: la històrica i la biogràfica (Szakolczai & Horvath, 2022). Per exemple, una participant reflexionava sobre com havia canviat el fet de caminar al llarg de tres generacions de la seva família:

Ha canviat molt, això de caminar. Per exemple, la meua àvia, era l'únic sistema que tenien abans. Quan vivíem als Molins pujàvem a la festa dels Tossals, a l'escola i a Fonollet a peu. Llavors el ritme de caminar i esforç físic que feia ella en el seu temps no té res a veure amb [el que fem] nosaltres. Els meus pares ja no havien de caminar, com si diguéssim, no era tan nuclear, més puntual, el cotxe ja va revolucionar-ho tot i, per tant, no han fet caminades, caminaven quan eren petits, per obligació, com si diguéssim, i ara ja no. I els meus pares estan delicats de salut i ells no podrien fer una caminada com la que fem nosaltres; i l'altra generació, jo i el meu germà, sí que caminàvem per anar a buscar l'autocar, les caminades les havíem tingut com una cosa que... no era com ara... A Barcelona, quan vaig viure allà sí que *patejava*. La gent em deia: però si tu vens de pagès!... i jo els hi deia que no, que aquí [al Berguedà] utilitzaven el cotxe (entrevista individual 3).

Un element d'interès en aquest fragment és la tensió que emergeix cap a la consideració del fet de caminar com una activitat «de pagès», i per tant relacionada suposadament amb gent que viu a prop de la naturalesa, expectativa que, com ressalta la participant, contradueix les pràctiques efectives de la gent de poble, que prefereixen el cotxe per als desplaçaments rutinaris.

En un altre fragment, una participant reflexiona sobre la transformació de la seva relació amb el fet de caminar, introduint el tema de la socialització com a teló de fons de les caminades en grup:

De petita sí o sí havia d'anar caminant a l'escola, des de Pedret a Berga, a vegades si estava lliure la mula, podia anar amb la mula. Després, quan vaig tenir el gos vaig començar a sortir a passejar amb ell, després amb la quimioteràpia els metges ens van insistir molt que caminar era molt important i vaig començar a fer-ho més i fer excursions més llargues i ara camino en grup també perquè m'agrada descobrir coses amb gent que en sap molt i té vides molt interessants (CG 17).

Fins i tot les persones que han sortit a caminar des de joves observen un canvi en els seus objectius, virant cap a una vivència més introspectiva:

Això meu d'anar a caminar ve de lluny, he passat per moltes fases, jo he fet una evolució en això de caminar, a mi em deien «miss caminadora» perquè feia molt excursionisme des d'adolescent, d'aquest d'alta muntanya, travesses, pujar cims i ara he passat al

senderisme. Vaig fer el camí de Sant Jaume i vaig descobrir l’espiritualitat i la reflexió de caminar, això és el que m’agrada (CG 19).

Per a molts dels participants, són la jubilació i l’envelliment del cos els elements que impulsen a repensar el paper del caminar a les seves vides, en funció de la disponibilitat més gran de temps i de l’imperatiu de cuidar-se. El primer pas es dona sovint per una pressió exterior: «Vaig començar a caminar en serio arrel del sucre» (CG 2) o «el traumatòleg [...] em va recomanar caminar» (CG 22). Per ser una activitat física accessible, fàcil, segura i econòmica, caminar es presenta com una panacea per solucionar molts problemes de salut. La pressió exterior pot estar vinculada amb un esdeveniment personal dolorós: una depressió, una malaltia greu, la pèrdua de la parella o la superació d’un dol. En aquests casos, la presència del grup torna a indicar-se com a factor fonamental: «caminar amb vosaltres ha sigut una teràpia» (CG1); «caminar ha sigut la meua salvació, la natura em dona pau, calma» (CG 7). A més a més, és com si la possibilitat en si mateixa de formar part d’un grup, de compartir vivències, donés una via de sortida a la situació de liminalitat (Turner, 1988) que caracteritza la vida de les persones jubilades, individus a qui la societat no ofereix cap estatus social. En aquest sentit, el grup proporciona als caminants la reintegració en una estructura social, una mena de *communitas* que es recrea cada vegada que surten junts a la natura.

Tot i que, al principi, caminar en grup coincideix amb la necessitat d’adoptar noves pràctiques d’activitat física, es converteix aviat en un hàbit necessari, una mena d’addicció, a un punt que els caminants més actius destaquen els efectes de no caminar. Com explicava una persona que camina diàriament des que es va jubilar; «[quan no camino] em sento inquiet, més trist, ho trobo molt a faltar». El fet de formar part d’un grup que comparteix la mateixa afició pot ajudar a reproduir les sensacions positives de caminar, fins i tot quan no es pugui fer directament: «les fotos de les caminades de cada divendres m’han acompanyat durant la meua convalescència, a vegades quan m’he posat nerviós m’he relaxat tornant a imaginar-me i recordant caminades que havíem fet» (entrevista individual 1).

Les narratives dels caminants ens permeten constatar una trajectòria personal de cadascú cap a la comprensió dels beneficis del caminar com a acte cultural conscient. Evidentment, a un primer nivell trobem el desig individual d’obtenir benestar i felicitat, de millorar la qualitat de vida a través de l’activitat física. Expressions com ara «[caminant] em sento a casa» (CG 1); «em sento jo mateix» (CG 7), «sento que no necessito res més» (CG 25), «soc més conscient i poso en valor les coses senzilles», «ho associo als millors moments de felicitat» (entrevistes individuals 3 i 2) tornen reiteradament. Aquesta primera dimensió psicofísica en facilita seguidament una segona, una obertura cap a la consciència del jo en l’entorn i dins de la interacció amb els companys i companyes de camí. Aquestes interaccions múltiples a diferents nivells alhora, entre cos i ment, entre persones i amb l’entorn, fan que caminar vagi més enllà d’anar a un lloc:

Sortir a caminar no és anar allà, és anar-hi, i anar-hi és les coses que passen, l’aventura, anar mirant, lo que et trobes, lo que sents, amb qui vas i totes aquestes coses és caminar. [...] l’excursió en si és tota una vida. Totes les coses que et passen a les caminades et fan venir més ganes de tornar a la muntanya. (entrevista individual 1).

Posant l’èmfasi en l’obertura a l’experiència, aquest fragment final ens permet apropar-nos a la dimensió cognoscitiva de caminar, que serà l’objecte del proper apartat.

El coneixement: «tocar de peus a terra i fer volar coloms»

La segona dimensió que emergeix de les dades etnogràfiques és la funció cognoscitiva del fet de caminar com a pràctica que permet pensar d'una altra manera, a partir de la singularitat rítmica constituïda per la connexió entre els peus i la imaginació. Aquesta convergència entre cos i ment es pot resumir en la frase «tocar de peus a terra i fer volar coloms», una expressió que va néixer durant una conversa al voltant d'aquesta etnografia a la caminada 15, fusionant dues dites ben conegudes, però que al·ludeixen a dimensions distintes i suposadament inconciliables, el ser alhora realista i somniador. A les caminades, sovint es diuen dites, i aquesta fusió espontània i peculiar és una evidència de la naturalesa participativa del *caminar amb*, així com de l'oportunitat que ofereix caminar de pensar creativament. Diversament que altres formes de mobilitat, caminar activa un estat perceptiu que expandeix la capacitat sensorial i cognitiva per apreciar els petits detalls de l'entorn (Lee & Ingold, 2006). Els participants fan servir reiteradament la idea que el món es percep a través dels peus (Ingold, 2004): «amb els peus ho veus tot» (CG 8), «caminant veus coses que només pots veure caminant» (CG 15), «vivim coses que només caminant les vivim» (CG 19), «a les caminades passen coses que només passen caminant» (CG 25). Es tracta d'una visió encarnada que no s'activa només cap a l'entorn sinó que amplifica també la capacitat dels subjectes d'advertir la pròpia consciència, obrint a una introspecció que involucra percepcions, sensacions i pensaments.

Fer i compartir memòries hi juguen un paper cabdal. Caminar és un potent activador de la memòria i de la narració d'històries. Cada sortida grupal activa un viver d'històries, paraules, expressions, cançons populars, dites en català, tradicions, costums, anècdotes que donen valor i actualitzen el coneixement de tots. Fer memòria, en l'àmbit individual i col·lectiu, és un aspecte molt valorat pels participants: «Les caminades que m'agraden són les que em porten records» (CG 13) «aquesta ruta m'ha portat molts records» (CG 19), «ostres, ha sigut molt fort perquè mentre caminàvem m'ha anat venint tota la meva infància, m'he emocionat» (CG 25). Els records de la infància sovint puntuen el camí, creant mapes afectius que donen sentit als llocs que es travessen: «per aquest camí anava a escola fent saltirons» (CG 4), «allà a aquella casa que es veu al fons vaig néixer jo» (CG 9), «m'he tornat a posar la capelina com feia als campaments» (CG 10) o, «l'olor de molsa d'ara mateix em recorda quan fèiem el pessebre per nadal a casa nostra» (CG 12), són algunes frases que il·lustren el viatge a la infància que implica caminar junts.

Naturalment, es produeix també una memòria compartida a partir de les experiències viscudes amb els companys, en què les aventures i anècdotes són les protagonistes; «Us en recordeu quan vam haver de creuar per l'aigua les rieres?» (CG 20), «Tu no vas venir a la caminada que ens vam trobar tant de fang?» (CG 22).

Al llarg d'una caminada, la construcció de coneixement compartit marca el ritme del moviment, produint parades que formen una part constitutiva molt important de l'experiència. D'una forma gairebé artesanal, els caminants s'esforcen entre tots per esbrinar la història de les coses i dels llocs que veuen, parant, observant, preguntant, tocant, mirant el mapa, comparant, buscant al mòbil, etc. Una activitat que sempre ocupa una part del temps és intentar posar-li nom als elements del paisatge (veure Le Breton, 2015): com es diu aquesta casa? Aquesta planta, què és? Això és blat? Això és el Comabona, oi? (CG 2; 7; 17; 23). Aquestes preguntes ressonen al llarg del recorregut i mostren la importància que té per als caminants fer-se seu el territori a través del llenguatge i no només de la visió. Diu una participant que «saber els noms et fa

sentir-ho tot més teu» (entrevista individual 3). Aquesta aprehensió cognitiva s’expandeix més enllà de l’experiència puntual, estimulant converses al WhatsApp, com la del fragment següent, en què una participant, en arribar a casa, comparteix els records de la seva àvia d’un lloc on ella havia viscut i per on que havien passat caminant:

[...] volia comentar algunes de les coses que m’ha dit la iaia sobre els molins. 1. El molí del mig era tan petit que només hi havia la mola i una petita habitació pels sacs. No hi vivia ningú. Eren ells (els del molí de dalt) els que s’encarregaven de fer-lo funcionar. La mola del molí del mig era ideal per fer farinetes. 2. Al molí de baix hi vivia un home (llogater com ells) que va tenir diferents històries amb la policia. 3. La casa que hi ha just a davant del molí de dalt ja pertany a Viver. (WhatsApp CG 20).

O bé, en aquesta nota del diari de camp que recull una proposta de celebració del dijous llarder fent una fontada:

«Fem una fontada com les que es feien abans, anaven a caminar fins a la font i allà passaven el dia, menjant i bevent», diu una participant.

Aquell dia, un dels participants porta la bota de vi i acabem parlant de l’ús de la bota de vi, dels materials amb què es feien i del seu manteniment. A l’acabar es continua parlant del beure amb bota i es genera aquesta conversa pel WhatsApp:

- A casa meva en dèiem *treguitar* de beure amb porró i bota, fer un *traguitxo*, diu una participant.
- Sí! El meu pare i a casa de la meva mare també, ja ni me’n recordava, gràcies!
- Doncs a casa nostra devem ésser de l’edat mitjana perquè encara ho diem. Hem traguejat molt (CG 11).

Totes aquestes evidències ressalten la dimensió pedagògica de caminar: «esto es mejor que ir a la biblioteca» (CG 3), «és increïble tot el que surt durant la caminada, si no caminéssim no sortiria tot això» (CG 8), «són com caminades culturals» (CG 12), «estem aprenent constantment» (CG 14), «heu d’escriure un llibre amb tot això que aprenem» (CG 16).

El tret més característic del coneixement que circula a les caminades és la seva producció social, molt valorada pels caminadors. Es tracta d’una experiència física compartida que s’omple de significats socials a partir d’intercanvis entre éssers humans i natura. Així ho expliquen els participants: «entre tots ho fem tot» (CG 8), «junts ho fem tot» (CG 9), «a mi el que m’agrada és descobrir junts» (CG 12), «aprenem entre tots» (CG 19), «fer semblants obres amb els mateixos manobres» (CG 24), «la caminada la fem entre tots, amb la sensibilitat de tots» (entrevista individual 1). Aquesta consciència de la importància de la sociabilitat produeix unes pautes implícites mentre es camina: un espai respectuós i amable, unes ganes de compartir que els participants verbalitzen durant i escriuen després d’acabar una caminada. Aquesta disposició a voler fer-ho junts crea una forma de sociabilitat totalment diferent de qualsevol altra (Careri, 2013) i, per descomptat, de caminar sol (Le Breton, 2015).

El caràcter co-creatiu de caminar, el fet que «fa fer» coses, estimulant la transmissió cultural, no és unívoc. Per una banda, es crea en sintonia amb els camins i amb la capacitat de captar detalls de l’entorn que normalment passarien desapercebuts. Per l’altra, s’expressa com la creació d’un vincle social entre els participants, però que va més enllà. Les dues descripcions següents il·lustren aquesta doble correspondència

entre caminants i camins i les distintes dinàmiques de transmissió cultural que en poden sorgir:

Descripció 1. Veiem roselles pel marge del camí, diferents persones ens n'adonem i diem coses sobre la bellesa d'aquestes flors. De cop, una participant es para i ens pregunta: «que no jugàveu al “pollet, gallina i gall” amb les roselles, quan éreu petits?». Alguns li contestem que no. Agafa una rosella tancada i ens fa una demostració del joc, de la cançó i de la manera d'agafar i obrir les roselles tancades per veure'n el color i endevinar quin animal eren. Una de les persones diu; «Jo, cada vegada que vegi roselles me'n recordaré de la F.T. feliç, compartint amb nosaltres el que feia de petita» (CG 7).

Descripció 2. Una participant em demana si es pot quedar un moment darrere i sola per dibuixar l'església a tocar d'on comença la ruta i es reenganxarà de seguida al grup. Quan tornem a trobar-nos-la, m'ensenya només a mi el dibuix fet a llapis. Jo la convido a ensenyar-lo a tothom. Aquesta creació dona peu a fer que una altra dona que també pinta comenci a parlar de tècniques artístiques durant gran part de la resta del camí. En acabat, vaig fer una foto del dibuix de l'església i l'hi vaig enviar a la senyora que ens havia obert l'església, una dona gran nascuda allà, i li va agradar tant que se la va posar de perfil al WhatsApp. (CG 14).

Caminar en grup conforma, doncs, una experiència contínua, viva i en construcció a partir de les interaccions múltiples entre el que és individual i el que és social, subjectiu i intersubjectiu, entre el que és material i el que és cognitiu. Com a resultat d'aquesta dinàmica, es produeix una situació cada vegada singular —«encara que facis la mateixa ruta, la caminada sempre és diferent» (CG 10)—, en què la natura és l'element de permanència i seguretat, perquè, com diu una participant: «la natura sempre hi és, és real» (entrevista individual 3). La capacitat cognoscitiva de caminar permet als participants sentir la connexió íntima que uneix els sers humans amb la natura. Així ho expliquen dos participants: «la natura és viva i nosaltres en formem part» (entrevista individual 1), «quan camino em sento connectada a la natura» (CG 7).

L'activació del territori: «si ho teníem aquí a tocar tota la vida i mai hi havíem estat»

Caminar en grup implica un procés de resignificació dels actius territorials i patrimonials i, per tant, una nova percepció del lloc on vius, creant en els participants un vincle de pertinença al lloc i una connexió acrescuda amb els veïns i veïnes que comparteixen les mateixes vistes. Es tracta d'un sentiment d'identitat i, alhora, de complicitat. Algun participant recordava com recórrer els camins marcava aquesta forma d'apropiació: «estem fent poble» (CG 10), «estem fent comarca» (CG 15). Caminar transforma els significats dels llocs per als seus habitants. Una transformació que s'activa gràcies al fer memòria que hem mencionat en l'apartat anterior, però involucra per a moltes persones un descobriment per primera vegada. El descobriment no concerneix únicament l'entorn, sinó també l'orgull oblidat que suposa pertànyer. Així ho expliquen alguns participants durant les caminades: «mare meva, si ho teníem aquí a tocar tota la vida i mai hi havíem estat» (CG 2), «tan a prop que ho tenim i no ho valorem» (CG 7) i «és molt trist adonar-te que no coneixes on vius» (trajecte en cotxe CG 11). Una altra participant ho exposava de la manera següent:

Hi ha un sentiment molt gros al Berguedà, que no sé si ja ho has notat o te n'has adonat, i és que la gent del Berguedà no valora el Berguedà, o sigui la gent de Berga sí, és molt

curiós perquè no valoren gens el que tenim a la comarca...i aquest sentiment és el sentiment que té la resta de la gent. Llavors les caminades ajuden a estimar una mica més el que tenim com a comarca, perquè és una cosa que tenim molt arrelada, la gent d'aquí sempre pensa que nosaltres som pitjors. No sé d'on ve, perquè potser és una cosa del passat, però hi ha aquest sentiment (entrevista individual 3).

Caminar junts pel territori suposa explorar-lo amb curiositat i una ment oberta, i fer-lo propi d'una manera creativa. Els participants descriuen l'experiència com una cosa a mig camí entre l'estranyesa i la familiaritat, entre sentir-se com un turista (una paraula que ells mateixos utilitzen per definir-se, tot i que tècnicament no ho siguin) i com a casa, entre la fascinació d'adonar-se que no coneixen el lloc on viuen i a la vegada fer-lo més seu. Aquest redescobrir el territori junts és un dels al·licients més importants per continuar venint a caminar amb el grup. Una de les coses que pregunten molt és: com descobriu els camins i els llocs que visitem?, com trobeu tot això?, com és que ho sabíeu, això? (CG 2 i CG 12). Caminar també suposa reflexionar sobre el turisme i el patrimoni i els seus potencials a la comarca: «quina pena que això no es doni a conèixer» (CG 5), «això, si ho arreglessin es podria promocionar» (CG 16), són dues mostres de les converses que es mantenen en aquest sentit.

L'orgull identitari arriba a identificar els trets que fan una bona comarca, una percepció que té a veure amb el fet que és un territori que es pot explorar a peu (Tironi, 2018). Com més caminem més consciència es crea d'aquest atribut del territori; «el Berguedà no te l'acabes, no l'atrapes» (CG 23).

Finalment, caminant en grup es constaten també les transformacions del territori. L'existència d'una infraestructura de camins és el resultat d'estratègies de desenvolupament territorial que han tractat de donar resposta a crisis no naturals, produïdes per polítiques agràries i industrials que alteraren o posaren fi a maneres històriques de guanyar-se la vida de llarga tradició. A partir de les condicions i usos, accessos i conflictes dels mateixos camins, s'arriba a una connexió diacrònica amb tota la gent que anteriorment hi ha caminat, i és que «els camins es fan caminant», diu un participant (CG 21). «[Estem] coneixent part de la nostra història perquè algun avantpassat havia nascut o viscut en un lloc on no havia estat mai, descobrint camins quasi perduts que al segle passat havien estat molt concorreguts» (WhatsApp caminada 25). Caminar permet reconstruir la història dels llocs, donant-li una nova vida, un nou ús que podria ser recordat per d'altres en un futur, com diu Ingold; «nos convertimos en nuestro caminar y nuestro caminar nos camina» (Ingold, 2017, p. 16).

Per últim, caminar per la comarca és una oportunitat per participar activament al lloc on vius més enllà de la caminada, amb la coneixença d'entitats socials, productors locals i l'economia circular: «aquí tenim de tot i ho anem a comprar fora» (CG 11), «jo no sabia que aquí es cultivaven tants tipus de cereals» (CG 17).

Per concloure

Aquesta etnografia caminant és un punt d'inici per continuar generant coneixement dins d'una antropologia dels camins (Caraballo Acuña & Ramírez Pérez, 2020). Les evidències etnogràfiques que es presenten permeten constatar com caminar en grup suposa molt més que un desplaçament o la necessitat de fer activitat física. Es tracta d'una activitat amb capacitat creativa i transformadora per a les persones i els territoris. Tot i els seus límits, aquesta aproximació ha volgut mostrar com compartir vivències caminant en grup durant en el temps de lleure assenyala una obertura al món

amb implicacions socials, ecològiques i fins i tot filosòfiques. Durant el temps limitat de les caminades, els participants viuen el que Ingold anomena *procés de juntarietat* i és com si la immersió en la natura pogués posar en evidència i solucionar temporalment les moltes contradiccions del món actual; les tensions entre natura i cultura, l'humà i el no humà, l'espai públic i el privat, la tradició i el progrés, el que és rural i el que és urbà, global i local. Com si aquest acte fos un mètode per cultivar l'esperança i la complicitat entre sers humans i no humans; «caminar per la natura és la solució», diu un participant (CG 23).

Fer etnografia en moviment ha facilitat la inclusió dels participants en el procés de recerca, obrint-la a una relació participativa i horitzontal entre ells i amb les investigadores (Arias, 2017). El coneixement etnogràfic que es presenta en aquest article és a la vegada part i resultat d'aquesta relació d'intercanvi i correspondència que significa la *juntarietat*. Les interaccions al voltant de la recerca han estimulat la reflexivitat dels participants sobre el fet de sortir a caminar junts, produint nous significats, valor i consciència de si mateixos. És per tot això que considerem aquesta etnografia un producte col·lectiu, el producte del que passa quan caminem junts i del que fem que passi.

Aquest estudi ha sigut també una ocasió per explorar el potencial de l'antropologia fora de l'àmbit acadèmic, com a eina maièutica que ajuda a desvelar les múltiples capes de significat de les activitats i interaccions que puntuen la quotidianitat dels sers humans. Portar l'antropologia als camins per entendre més detalladament com funciona una caminada ens ha permès obrir una reflexió sobre el seu ús com a metodologia d'acompanyament de caminades grupals, suggerint com es pot utilitzar per reflexionar sobre com activar la consciència personal, l'atenció sensorial i el coneixement de l'entorn.

Bibliografia

- Arias, D. (2017). Etnografía en movimiento para explorar trayectorias de niños y jóvenes en Barcelona. *Revista de Antropología Social*, 26(1), 93-102.
- Carballo Acuña, V. & Ramírez Pérez, D. (2020). Antropologías y etnografías de los caminos. Introducción al dossier. *Revista de Antropología y Sociología: Virajes*, 23(1), 1-18.
- Careri, F. (2013). *Walkscapes. El andar como práctica estética*. Gustavo Gili.
- García Farrero, J. (2014). Presencia de la pedagogía en el acto de caminar: homo viator, nomadismo y formación. *Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 15(4), 56-84.
- Hunter, R.F, Garcia, L., de Sa, T.H et al. (2021). Effect of COVID-19 response policies on walking behavior in US cities. *Nat Commun*, 12(3652). [doi:https://doi.org/10.1038/s41467-021-23937-9](https://doi.org/10.1038/s41467-021-23937-9)
- Ingold, T. (2018). *La vida de las líneas*. Ediciones Universidad Alberto Hurtado.
- Ingold, T. (2017). On human correspondence. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 23(1), 9-27.
- Ingold, T. (2015). *Líneas. Una breve historia*. Editorial Gedisa.
- Ingold, T. (2012). *Ambientes para la vida*. Ediciones Trilce.

- Ingold, T. (2011). *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge, and Description*. Routledge.
- Ingold, T. (2010b). Ways of mind-walking: reading, writing, painting. *Visual Studies*, 25, 15-23.
- Ingold, T. (2010a). Footprints through the weather-world: walking, breathing, knowing. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 16, 121-139. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01613.x>
- Ingold, T. (2004). Culture on the Ground: The World Perceived Through the Feet. *Journal of Material Culture*, 9(3), 315–340. Doi: <https://doi.org/10.1177/1359183504046896>
- Ingold, T., & Vergunst, J. L. (2008). Introduction. A. J. L. Vergunst, & T. Ingold, *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot* (p. 1-19). Ashgate Publishing.
- Kantar. (2021). *Estudio sobre movilidad activa y los hábitos de caminar*. Zurich Seguros. <https://www.zurich.es/documents/877376/1106815/Estudio-movilidad-activa-habitos-caminar-Zurich-Seguros.pdf/5372f681-1699-03b6-9108-88a05126c8e3?t=1622098612499>
- Kusenbach, M. (2003). Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography*, 4(3), 455–485. Doi: <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
- Le Breton, D. (2015). *Elogio del caminar*. Siruela.
- Lee, J., & Ingold, T. (2006). Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing. A. S. Coleman, & P. Collins, *Locating the Field*. Routledge.
- O’Neill, M., & Roberts, B. (2019). *Walking Methods: Research on the Move*. Routledge.
- Pellicer, I., Vivas-Elias, P., & Rojas, J. (2013). La observación participante y la deriva: dos técnicas móviles para el análisis de la ciudad contemporánea. El caso de Barcelona. *EURE*, 39(116), 119-139.
- Porter, G. E. (2010). Where dogs, ghosts and lions roam: learning from mobile ethnographies on the journey from school. *Children’s Geographies*, 8(2), 91-105.
- Rousseau, Jean-Jacques (1997 [1770]). *Las confesiones* (trad. Mauro Armíño). Alianza Editorial.
- Sheller, M., & Urry, J. (2018). Movilizando el nuevo paradigma de las movilidades. *Revista del Área de Estudios Urbanos Quid*, 16(10), 333-355.
- Solnit, R. (2015). *Wanderlust. Una historia del caminar*. Capitan Swing.
- Szakoleczai, A., & Horvath, A. (2022). Sociology of Walking. A. G. Ritzer, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Wiley.
- Tironi, M. (2018). Introducción. A. M. Tironi, & G. Mora, *Caminando. Prácticas, corporalidades y afectos en la ciudad* (p. 15-33). Ediciones Universidad Alberto Hurtado.
- Turner, V.W. (1988). *El Proceso ritual : estructura y antiestructura*. Taurus.
- Vergunst, J. (2011). Technology and Technique in a Useful Ethnography of Movement. *Mobilities*, 6(2), 203-219.

Winkler, J. (2010). Working on the experience of passing environments: On commented walks. A. J. Winkler, *Space, sound and time* (p. 21-27). www.iacsa.eu/jw/winkler_space-sound-time_10-09-19.pdf

© Copyright Ester Corrales Baz; Fabiola Mancinelli, 2023

© Copyright *Quaderns de l'ICA*, 2023

Fitxa bibliogràfica:

Corrales Baz, E.; Mancinelli F. (2023). “Tocar de peus a terra i fer volar coloms”. Caminar en grup pel Berguedà amb perspectiva antropològica. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 39 (1), 183-198. [ISSN 2385-4472]